

А.М. Андрющенко, канд. екон. наук
Уманський національний університет садівництва

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ І КООПЕРАТИВНИЙ РУХ

Постановка проблеми. Важливою сучасною соціально-економічною проблемою є розвиток сільських територій України. Зумовлено це, передусім тим, що значна частина громадян проживає в сільській місцевості станом на 1 січня 2013 року 14174,4 тис. осіб або 31,1% від наявного населення нашої країни.

Як відмічає В.В. Юрчишин: «Творячи націю, селянин передавав і передав їй хліборобський дух – одну із найприкметніших національно-генетичних рис українства... Втрачаючи селянство, країна втрачає не тільки національно-генетичні хліборобські традиції, а й своє національно-генетичне праякоріння. А це вже безпосередня загроза національній пам'яті» [1]. Але крім гуманітарної є і економічна причина збереження та розвитку сільських територій. За даними Державної служби статистики в 2012 р. господарства населення виробили понад 20 % валового збору зернових та зернобобових культур, 96,7 % – картоплі, 85,7 % – овочів, 81,6 % – плодів і ягід, 42,5 % – м'яса, 77,7 % – молока, 37,3 % – яєць, 85,1 % – вовни, 98 % – меду тощо. Отже, збереження і розвиток сільських територій □ це ще й запорука національної продовольчої безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку сільських територій України так само як і просування ідеї кооперативного руху в аграрній сфері, знайшли своє відображення у дослідженнях багатьох вітчизняних учених. Зокрема – це праці Л.В. Молдаван, М.Й. Маліка, В.В. Зіновчука, В.В. Борщевського, Х.М. Притули, В.Є. Крупіна, І.М. Кулішти, В.І. Мацибори, В.К. Збарського та ін. Однак, триває скорочення кількості сільського населення, низькі доходи та незадовільні соціальні умови жителів сільських територій, вказують на те, що проблема далека від розв'язання, що і визначило тему дослідження.

Мета статті – проаналізувати демографічну динаміку сільських територій, довести важливість особистих селянських господарств для розвитку національного продовольчого ринку та ринку праці, виявити фактори, які негативно впливають на зайнятість в особистих селянських господарствах, обґрунтувати застосування обслуговуючої кооперації, як способу подолання кризових тенденцій сільських територій тощо.

Результати досліджень. Україна має 41,8 млн га сільськогосподарських угідь (69 % загального фонду земель)[2], а частка продукції аграрного сектору в зовнішньоторговельному обороті країни становить понад 19,7 %[3]. Сільське господарство – це галузь зі стабільною висхідною динамікою[4], яка зберігалася навіть у період кризи 2008-2009 рр. до середини 2012 р. Виробництво сільськогосподарської продукції в січні-червні 2012 р. становило 107,4 % до відповідного періоду 2011 р. (в аграрних підприємствах – 111,8 %; у особистих господарствах – 104,4 %[5]). Загальне ж виробництво сільськогосподарської продукції у 2012 р. склало 95,5 % до 2011 р. (аграрні підприємства – 93,5 %, господарства населення – 97,6 %[6]). При цьому, трудомістке виробництво зосереджено саме в дрібних виробників [7].

Україна, 90 % площі якої становлять сільські території, де проживає третина населення, вирізняється низьким рівнем підтримки сільського господарства[8]. У 2010 р., коли внесок останнього у ВВП склав 9,3 %, обсяг державної підтримки становив 0,22 % ВВП (в окремих державах ЄС цей показник сягає 4,1 %[9]). Через диспаритет цін на продукцію промисловості, що споживається у сільському господарстві, та цін на сільськогосподарську продукцію відбувається «проїдання» навіть цих коштів. Обмежені можливості дрібного землевласника щодо застосування механізації і впровадження нових технологій, вимушене використання здебільшого ручної праці, слабкий розвиток сільських територій обумовлюють постійний вплив економічно активного населення: 41 % жителів села – пенсіонери, а 18 % досягли віку 65 років. Протягом 2012 р. наявне сільське населення скоротилося в середньому на 80 тис. – з 14 294,8 тис. осіб (31,28 % населення України) до 14 214,8 тис. осіб (31,18 % населення України)[10].

Реалізовані у 2008-2011 рр. заходи Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року не призупинили негативні тенденції. Більшість із завдань Програми не досягнуті в повному обсязі, а такі заходи як компенсація витрат підприємств АПК щодо будівництва у сільських населених пунктах об'єктів соціальної сфери та місцевих газових трубопроводів, стимулювання розвитку депресивних територій, реформування системи аграрної освіти тощо з державного бюджету не фінансувались, а відтак і не виконувались.

Згідно з Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 р. № 2982-IV комплексний розвиток сільських територій є стратегічною метою державної аграрної політики в Україні [11]. Основними складовими визначені: забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села; формування

системи державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку, реалізація програм стимулювання розвитку депресивних територій; вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення; сприяння збільшенню зайнятості сільського населення; збереження та розвиток малих, віддалених і таких, що занепадають, сільських поселень; сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування тощо.

Розвиток сільських територій прямо залежить від якості управління трудовим потенціалом (забезпечення умов для його збереження і відтворення, створення можливостей для ефективного прикладення трудової діяльності, регулювання мобільності працівників тощо). Необхідно констатувати, що при проведенні аграрної політики досі недооцінюється роль особистих селянських господарств. Заробітна плата не є основним джерелом коштів селян (42,5 % їх грошових доходів [12] у 2011 р.). Для 55 % сільського населення головним способом самозабезпечення залишається господарювання на присадибних ділянках. В умовах кризового стану зайнятості у велико-товарному агровиробництві особисте господарство стало засобом виживання і основною сферою прикладання праці селян. Виробництво продукції в особистих селянських господарствах із землекористуванням до 1 га (56,3 % їх загальної кількості) спрямоване, переважно, на задоволення потреб родини. Найактивніша частка сільського населення поєднує ведення присадибного господарства із поїздками на заробітки до міст [13].

Члени особистих селянських господарств знаходяться у менш сприятливих умовах, ніж зайняті в інших видах діяльності. Стаття 4 Закону України «Про зайнятість населення» відносить членів особистих селянських господарств до зайнятого населення (зберігаючи неодноразово піддану критиці норму Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» № 799-VI від 25.12.2008). Члени сільських домогосподарств вважаються зайнятими, коли робота в особистих селянських господарствах для них є основною, а розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати. Проте розміри земельної ділянки на одного члена особистого селянського господарства часто не дають реальної змоги забезпечити їх фактичну зайнятість та отримати доходи від ведення господарства, достатні для нормальної життєдіяльності. Крім того, для населення, яке є самозайнятим у сільському господарстві або працює на

особистих присадибних ділянках, немає вимог щодо сплати страхових внесків до відповідних фондів, отже у разі втрати можливості здійснення власної діяльності, вони не можуть розраховувати на достатній рівень соціального захисту держави. Проблемним є і чинний порядок обліку діяльності особистих селянських господарств, зокрема в частині набуття або втрати членства в ньому, що не дозволяє багатьом селянам, які потребують допомоги на випадок безробіття, отримувати відповідні послуги державної служби зайнятості.

Хоча частка особистих селянських господарств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції складає понад 55 %, вони не мають впливу на ринок (55 % загальної площі земель належить надвеликим підприємствам) [14]. Особисті селянські господарства – провідний постачальник багатьох видів сільськогосподарської продукції на внутрішній ринок – не мають і підтримки з боку держави, що зберігає їх низьку продуктивність, знижує мотивацію до аграрної праці і посилює утриманські настрої на селі. Селяни орієнтуються на кошти від надання в оренду ділянок великим виробникам, а також на отримання різноманітних соціальних виплат з боку держави (у зв'язку із народженням дитини, по малозабезпеченості, багатодітності, «чорнобильські» тощо [15]). Відсутність підтримки діяльності малих сільськогосподарських підприємств призводить також до посилення тінізації аграрної праці, ягідництва, рибництва, лісозаготівель тощо [16].

Сільські поселення України займають особливе місце у територіальній структурі розселення та організації агропромислового комплексу завдяки децентралізованому розміщенню населення, що сприяє ефективнішому використанню сільськогосподарських угідь. Тому соціально-економічний розвиток села є важливою складовою гармонійного та динамічного розвитку країни в цілому. В останнє десятиріччя в сільській місцевості посилились такі тенденції, як перехід все більшої кількості поселень до групи малих та різке загострення в останніх соціально-економічних проблем. Подальший розвиток цих тенденцій може суттєво погіршити умови життя та праці сільського населення, негативно вплинути на ступінь господарського освоєння території та розвиток сільськогосподарського виробництва.

В Україні спостерігається як постійне скорочення кількості населення, проживаючого на сільських територіях, так і зменшення самих сільських населених пунктів (табл. 1).

1. Динаміка кількості населення проживаючого в сільській місцевості та кількості сільських населених пунктів [14]

Показник	Рік										
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Кількість населення, тис. осіб	15,68	15,48	15,27	15,05	14,87	14,70	14,56	14,44	14,34	14,25	14,17
темп зміни, ± %	-	-1,28	-1,36	-1,44	-1,20	-1,14	-0,95	-0,82	-0,69	-0,63	-0,56
Кількість сіл, одиниць	28612	28597	28585	28562	28540	28504	28490	28471	28457	28450	28441
темп зміни, ± %	-	-0,05	-0,04	-0,08	-0,08	-0,13	-0,05	-0,07	-0,05	-0,02	-0,03
Середня кількість жителів 1-ого села, осіб	548	541	534	527	521	516	511	507	504	501	498

Серед позитивних змін можна відмітити лише те, що темп скорочення кількості сільського населення поступово уповільнюється. Однак відбувається це за рахунок того, що більшість економічно активного населення раніше виїхала із сільської місцевості за кордон та у великі міста. Тому показник темпу змін розраховується переважно на основі кількості постійно проживаючого сільського населення (пенсіонери, члени сільських домогосподарств, що займаються аграрним бізнесом тощо) та випускників середніх шкіл, які їдуть у міста продовжувати навчання. Критичність тенденції підкреслює і зменшення середньої чисельності жителів одного села.

Якщо говорити про економічний аспект проблеми скорочення сільського населення то він полягає в тому, що сільські домогосподарства виробляють значну кількість аграрної продукції (табл. 2). Особливо це стосується тваринницької групи. В господарствах населення виробляється більш, ніж $\frac{3}{4}$ молочкосировини та майже половина м'яса. Ця продукція забезпечує роботу промислових переробних підприємств і надходить на організовані ринки в якості кінцевих продуктів харчування. Якщо не зупинити скорочення сільського населення, то незабаром можуть виникнути продовольчі шоки, які можна буде подолати лише збільшенням відповідного імпорту.

2. Частка господарств населення у виробництві основних видів сільськогосподарської продукції, % [14]

Вид продукції	Рік							
	1990	1995	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Зернові та зернобобові	2,8	8,1	18,4	24,3	22,1	24,2	22,1	21,9
Цукрові буряки	0,01	2,6	12,2	21,5	9,1	7,9	8,5	8,7
Соняшник	2,4	4,4	12,5	21,2	18,6	17,5	15,9	15,0
Картопля	71,4	95,8	98,6	98,8	97,4	97,4	96,9	96,7
Овочі	26,9	72,7	83,1	89,3	86,6	88,1	84,3	85,7
Плоди та ягоди	53,6	83,6	81,8	88,2	86,7	83,6	84,2	81,6
М'ясо (у забійній вазі)	28,9	51,7	73,7	63,2	46,1	44,9	43,3	42,5
Молоко	24,0	45,3	71,0	81,2	80,7	80,3	79,7	77,7
Яйця	37,8	55,6	66,2	50,5	41,8	39,9	37,2	37,3
Вовна	11,2	30,1	61,4	78,3	79,6	83,1	83,3	85,1
Мед	78,7	88,4	93,2	96,6	97,6	97,7	97,9	98,0

Крім того, сільські домогосподарства знижують тиск на національний продовольчий ринок, оскільки забезпечують себе більшістю основних видів продовольчої продукції [17].

Наведені дані переконливо доводять необхідність збереження та розвитку малих організаційних форм в сільськогосподарському виробництві. Одним із перевірених способів підвищення ефективності господарської діяльності особистих підсобних господарств населення, малих та середніх сільськогосподарських підприємств, є створення за їх участю обслуговуючих кооперативів. Сільськогосподарську обслуговуючу кооперацію слід розглядати, в першу чергу, як механізм самоорганізації сільських товаровиробників, механізм захисту невеликих селянських, фермерських господарств від недобросовісних посередницьких структур та економічної залежності від них. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація це:

- підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва завдяки оптимізації витрат товаровиробників на придбання засобів виробництва, проведення окремих технологічних операцій, здійснення маркетингових досліджень, а також збільшення прибутку від реалізації продукції;

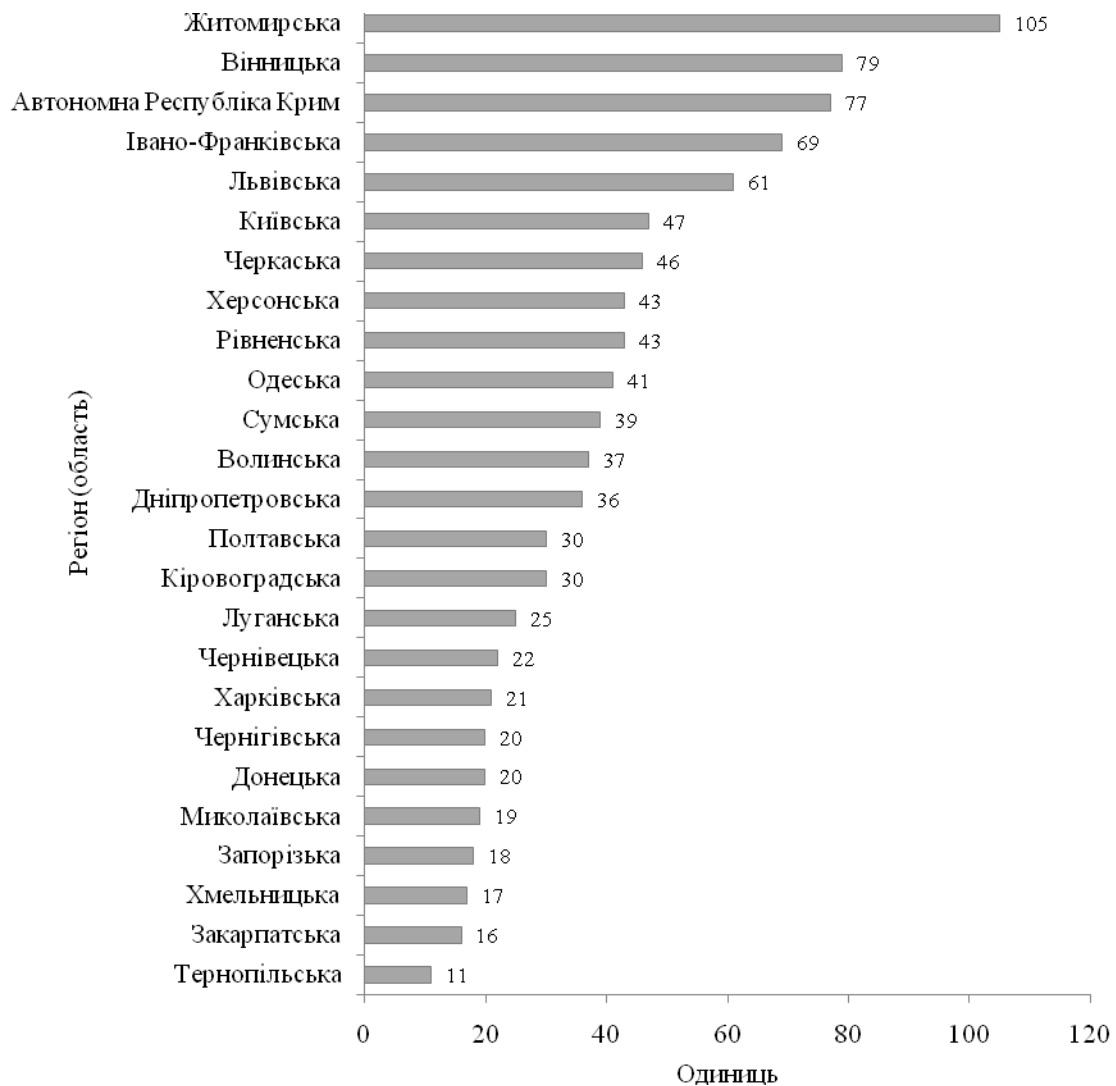
- розширення доступу сільськогосподарських товаровиробників, особливо особистих селянських та фермерських господарств, до агросервісних послуг;

- удосконалення для сільськогосподарських товаровиробників процесу реалізації продукції, більш ефективного використання каналу збуту, досягнення міцних позицій на ринку сільськогосподарськими товаровиробниками та їх адаптації до умов ринкової економіки.

Створення обслуговуючих кооперативів позитивно впливає на розвиток сільської місцевості. Відбувається це завдяки тому, що сільськогосподарський обслуговуючий кооператив підвищує доходи своїх членів, а значить підвищує рівень життя на селі. Створення додаткових робочих місць у сільській місцевості збільшує надходження до місцевих бюджетів, поліпшуючи спроможність місцевих громад вирішувати самостійно власні проблеми, підвищує рівень соціального захисту сільського населення, підвищує рівень життя на селі.

Розвиток обслуговуючої кооперації є логічним етапом розбудови ринкової економічної системи у сільському господарстві та одним із шляхів комплексного розвитку сільських територій. У зв'язку з цим, у світовій практиці широкого розвитку набуло кооперування у сферах, що надають послуги сільськогосподарському виробнику в організації таких процесів, як збут і переробка виробленої продукції, матеріально-технічне забезпечення та інші види обслуговування виробництва шляхом створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Через систему кооперативів, що належать безпосередньо сільгоспвиробникам, реалізується понад 50 відсотків продукції молочарства в Бельгії, Великобританії, Польщі, а у Нідерландах, Австрії та Данії ця частка сягає 95 відсотків. Практично 90 відсотків молокозаводів у країнах Європейського Союзу та Північної Америки є кооперативними. Через свої кооперативи фермери продають понад 60 % оливкової олії в Іспанії та Греції, 69 % м'яса у Фінляндії, 72 % фруктів та овочів у Бельгії, 95 % вирощених квітів у Нідерландах, понад 50 % зерна у Франції та Австрії зберігається на кооперативних елеваторах, що належать не посередникам, а сільгоспвиробникам.

Як свідчить досвід передових країн, з метою зменшення кількості посередників в процесі просування продукції від виробника до кінцевого споживача, вагоме місце в аграрному секторі цих країн посідають саме обслуговуючі кооперативи, як одна із основних форм самоорганізації та самопомоги сільськогосподарських товаровиробників.

Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів станом на 01.07.2013р. [18]

Міністерством аграрної політики розроблено і Кабінетом Міністрів України прийнято низку нормативно-правових актів з розбудови сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Разом з тим, аналіз діяльності різних видів обслуговуючих кооперативів у державі показав, що, не зважаючи на вжиті заходи, розбудова сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на місцях ще не стала загальнодержавною справою. В першу чергу, це здебільшого пов'язано з нерозумінням суті основних принципів і засад функціонування обслуговуючих кооперативів, вигоди від кооперації самими власниками особистих селянських і фермерських господарств, фізичними особами - сільськогосподарськими товаровиробниками, керівниками кооперативних структур, недосконалістю законодавства, в першу чергу щодо подвійного оподаткування кооперативів, їх неприбуткового статусу та державної

підтримки. Цією проблемою ще не перейнялися місцеві органи влади, органи місцевого самоврядування, громадські професійні організації аграрного сектора, які мають до кооперативного руху безпосереднє відношення, просвітяни і громадськість на загал.

Сьогодні міністерство формує реєстр сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Тому важливо отримати від регіонів, громадських організацій перелік діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за різними напрямками діяльності, які могли б скористатися державною підтримкою відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 01.07.2009 № 723. Зокрема, ця інформація була б об'єктивним критерієм оцінки такого реєстру.

Нині на рівні Уряду, міністерства визначена чітка політика і є розуміння соціальної та економічної природи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, їх пріоритетної ролі у сфері розвитку агропромислового виробництва, соціальної і ринкової інфраструктури села та сільських територій. Тому сьогодні важливо задіяти невичерпну ініціативу і потенціал сільських територіальних громад, задіяти усі політичні важелі та правові механізми впровадження цього напрямку аграрної політики місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1) соціально-економічний розвиток сільських територій є важливою складовою гармонійного та динамічного розвитку країни в цілому;

2) особисті селянські господарства населення, що проживає на сільських територіях, відіграють важливу роль у продовольчому забезпеченні країни, виробляючи понад 55 % валової продукції сільського господарства;

3) не зважаючи на проведення відповідної державної політики в Україні досі спостерігається скорочення чисельності сільського населення та зменшення кількості сільських населених пунктів. Головними причинами цього є:

а) низькі доходи від діяльності на базі малих організаційних форм сільськогосподарського виробництва;

б) переважно незадовільні побутові умови;

в) обмежені можливості доступу та низький рівень якості більшості соціальних послуг, що надаються в сільській місцевості;

д) відсутність бюджетного фінансування будівництва у сільських населених пунктах об'єктів соціальної сфери та місцевих газових

трубопроводів, стимулювання розвитку депресивних територій, реформування системи аграрної освіти тощо.

4) для уповільнення тенденції скорочення сільського населення та економічної підтримки особистих селянських господарств, центральним та місцевим органам державної влади необхідно прикласти максимум зусиль, у першу чергу фінансових, для розвитку обслуговуючої кооперації.

Бібліографічний список: 1. Юрчишин В.В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 93. 2. Інноваційне забезпечення продовольчої безпеки в Україні і світі / М.М. Кулаєць, М.Ф. Бабієнко, П.А. Лайко, О.Д. Витвицька та ін. [Електронний ресурс] // Агроінком. – 2011. – № 1-3. – С. 23-28. – Режим доступу: http://iae.faaf.org.ua/images/aik/AgroInKom_2011_01-03.pdf. 3. Економічний розвиток сільських територій України [Електронний ресурс] / Київ: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй, 2012. – Режим доступу: http://cba.org.ua/images/stories/documents/RED_manula_final_printed.pdf. 4. Прес-реліз з брифінгу Міністра аграрної політики і продовольства України М. Присяжнюка 19.12.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/uk/announcements?page=212&urlid=announcements&parent=214&parent2=&ifnode=3367>). 5. Моніторинг ситуації у соціальній сфері в Україні за червень 2012 року [Електронний ресурс] / Київ: Центр перспективних соціологічних досліджень, 2012. – Режим доступу: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=206:-2012-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24. 6. Моніторинг ситуації у соціальній сфері в Україні за грудень 2012 року [Електронний ресурс] / Київ: Центр перспективних соц. досліджень, 2012. – Режим доступу: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=222:-2012-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24. 7. Русан В.М. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні / В.М. Русан, О.В. Собкевич, А.Д. Юрченко; НІСД. – К., 2012. – 31 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2012_table/1219_dop.pdf. 8. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 4-12. 9. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-аналітична доповідь / [В.В. Борщевський, Х.М. Притула, В.Є. Крупін, І.М. Куліш]; НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2011. – 60 с. 10. Державна служба статистики України. Статистична інформація.

Демографічна ситуація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm. 11. Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 року N 742-IV // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 106. 12. Мельник С.В. Проблеми зайнятості сільського населення України / С.В. Мельник, І.В. Ретівцев; за ред. Ю.В. Косинська – Луганськ: ДУ НДІ СТВ, 2011. – 64 с. 13. Попова О.Л. Соціальні та екологічні параметри діяльності сільськогосподарських підприємств: диференціація за економічними класами / О.Л. Попова, Л.Л. Панкратова, М.Г. Бетлій // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 4. – С. 110-125. 14. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2012 рік / за ред. Н.С. Власенка. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 402 с. 15. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2012 році» / відповід. за випуск О.М. Прокопенко. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 81 с. 16. Кочемировська О. Регулювання зайнятості сільського населення в умовах реформування аграрного сектору України [Електронний ресурс] / К.: Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, 2013. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1107/>. 17. Мудрак Р.П. Роль сільськогосподарських підприємств у продовольчому забезпеченні населення / Р.П. Мудрак // Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва. – Ч. 2: Економіка (77). – Умань. – 2012. – С. 345-350. 18. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: початок шляху: практ. посібник / І.Ф. Томич, Р.Я. Корінець, М.П. Гриценко. – К.: ТОВ «ВП» ЕДЕЛЬВЕЙС», 2013. – 96 с.

Андрющенко А.Н. Развитие сельских территорий Украины и кооперативное движение. В статье исследуется проблема развития сельских территорий Украины и факторов, влияющих на него. Как наиболее вероятный способ решения данной проблемы рассматривается развитие обслуживающей кооперации.

Andryushchenko A. Rural development Ukraine and the cooperative movement. This paper investigates the problem of rural areas of Ukraine and the factors that affecting it. Development of the service cooperatives proposed as the most likely way to solve this problem.